

ЛЕКСИЧНІ, СЕМАНТИЧНІ ТА ГРАМАТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ МЕТАФОРИЧНО МОТИВОВАНИХ ЗООНІМІВ (на матеріалі «Словника українських говорів Закарпатської області» М.А.Грицака)

Анотація. У статті проаналізовано лексичні, семантичні та граматичні особливості метафорично мотивованих зоонімів, зафіксованих у «Словнику українських говірок Закарпаття» М.А. Грицака (літера «К»).

Ключові слова: кличка, номінація, мотивація, семантика, словотворчі засоби, граматичні особливості.

Summary. In the article the lexical, semantic and grammatical features of metaphorically explained are analysed names of animals, fixed in «Dictionary of the Ukrainian manner of speaking of Transcarpathien regions» of M.A. Hrytsak (letter «K»).

Key words: name, nomination, motivation, word-formation facilities, grammatical features.

В українському мовознавстві є окремі публікації, присвячені зоонімам, однак цей шар номенів потребує детальнішого і глибшого опрацювання [3, 4, 5, 6]. Предметом нашого аналізу є метафорично мотивовані зооніми, що складають 11 % від їх загальної кількості (1200 зоонімів), відібраних її автором при укладанні «Словника українських говорів Закарпатської області» (далі – Словник) М.А. Грицака (літера «К») – 1710 с.

Клички (первинні і вторинні) у системі загальних і власних назв посідають особливе місце: до системи імен у вузькому розумінні цього слова клички входять разом з іменами людей, а також географічними й астрономічними назвами; з системою загальних назв вони пов'язані через назви різноманітних ознак, якостей, властивостей, станів, дій, а також назви предметів живої чи неживої природи, які є їх носіями: рослин, тварин, людей, органів або частин тіла людини чи тварини, продуктів харчування (страв, напоїв), предметів побуту (інструментів, знарядь праці, іграшок, одягу, головних уборів, прикрас); геометричних фігур; географічних об'єктів. Зв'язок зоонімів з назвами предметів живої чи неживої природи спричинений асоціативним порівнянням одного предмета з іншим, що є одним з найбільш могутніх засобів пізнання світу [2: 29]. На основі таких порівнянь відбувається постійний перехід загальноживаних слів до розряду власних назв [1: 39], який здійснюється шляхом прямого метафоричного перенесення, метафоричного перенесення з суфіксацією, субстантивзації метафорично мотивованих прикметників.

Клички, похідні від назв інших тварини, ґрунтуються на зовнішній подібності порівнюваних реалій і передають особливості зовнішнього вигляду, зокрема: 1) масть (колір), напр.: *Курка* Лкц; *Куричканя* НТ 'клички (далі – к.) овець, масть яких нагадує забарвлення оперення курки'; 2) розмір, напр.: *Кіця* Рз; *Куніця* Влт, Клч, Лпш, НВр, Пр, *Куніця* КсП, Лзщ 'к. овець', що подібні до котів чи куніць малим зростом; 3) якість і тип росту вовни, напр.: *Куніця* 'к. вівці, у якої багато шерсті на хвості, але мало на тулубі' *Котра в'ця на хрыпті та килосі облізе, а на хвості с'а устане файна в'юна, та*

кличут і Куніцьоу Сн; 4) загальний зовнішній вигляд і форму, напр.: *Козузана* НТ; *Кузіяка* Кчр, Рз; *Кузлета* Лпш; *Кузуня* Звд; *Кузуля* Вш, Кчр, Лп, НБс, ПГ, Рз, Сн, СнП, Тн, Щрб; *Козуля* Сн, *Козул'и* Яс *Козічка* Дб 'к. овець, які мають деякі ознаки кіз', напр.: *В'ця із тонінкыми ногами та прочелленд'у в'бунд'у кличеса Кузуль'оу* Сн; 5) форму і колір, напр.: *Котя* 'к. вівці, очі якої схожі на котячі'. *У котр'ої в'ці ж'б'уті, блишч'ачі очі, та кличут і Кот'оу* Сн – ПГ, Смл.

Похідні від назв тварин передають також внутрішні особливості тварин (ознаки виявляються зовні, але мають внутрішню причину), зокрема: 1) особливості голосу, напр.: *Кузб'еша* 'к. вівці' *Кузб'еша ни бляс, а мереконіт, як коза* ШЛ; 2) особливості ходи, напр.: *Качур* 'к. барана, який іде налягаючи то на одну, то на другу ногу' Прс; 3) темпоральні ознаки, напр.: *Куріця* Клч, Сн, *Куріця* Сн 'к. вівці, яка рано лягає спати' *Сися в'ця чим прійде на с'алаш, та так'ої лігат сп'ати так, ги куріця* Сн – Клч; 4) схильність до поведінки, властивої іншим тваринам, напр.: *Коз'аня, Коз'ачка, Козулька* НТ, *Кузулька* Прх, Тр *Козуля* 'к. дуже рухливих овець; овець, які добувають їжу лише по верхах; мають у своїй поведінці звички кози: стрибають, об'їдають куці і под.'.

Похідні від назв людей за родом діяльності, зовнішніми ознаками передають особливості зовнішнього вигляду тварини, зокрема: 1) забарвлення, напр.: *Капр'аль* ['к. вівці, кози чи корови з білою плямкою на лобі] *Капр'аль з зв'здою* 'Кй [капрал 'молодший командир в російській армії до поч. XIX ст., на кашкеті якого був спеціальний знак']; 2) узагальнені особливості зовнішніх ознак (позитивні), що ґрунтуються на оцінко-емоційному сприйнятті, напр.: *Кралька* 'к. вівці, що [вирізняється привабливим зовнішнім виглядом]' СнП.

Похідні від назв людей за родом діяльності передають також внутрішні особливості тварин, зокрема: 1) схильність до перебування у певному місці, виконання дій, властивих людям певної професії, напр.: *Кухар'ька* Бг, НсМ, НТ, *Кухар'ька* СД 'к. вівці, яка охоче п'є сироватку, поїдає харчі в колибі'.

Похідні від назв органів або частин тіла людини чи тварини передають особливості зовнішнього вигляду тварини, зокрема: 1) забарвлення і місце, напр.: *Кры́ля* ‘к. кози білої масті з чорними боками, що нагадують крила’ *Кры́ля мае збо́ку кры́ла* Мж – Дв; 2) розмір і форма, напр.: *Крыла́ня* (*Крила́ня* Яс) ‘к. вівці сивої масті з довгим ротом’; *Кула́ча*, *Колáча* Бдв, *Кулача́ня* Бдв, *Кула́чка* Пр, *Кулачка́ня* Рс, *Кулічка́ня* КрМ, Рс, ЧПт ‘к. вівці, яка має мале кругле вим’я, завбільшки, як кулак’; *Крыла́ня* Тн, *Крила́ня* Яс ‘к. вівці, у якої роги вирости, як крила’.

Похідні від назв рослин чи їхніх частин передають особливості зовнішнього вигляду тварини, зокрема: 1) масть (колір), напр.: *Кукуру́за* ‘к. вівці’ Лп; *Куфедза* Кчр ‘к. вівці’ (жовта чи жовтувата масть тварин подібна до кольору плодів кукурудзи, ягід брусниці (*куфеза* ‘брусниця, *Rhodococcum vitis-idaea* (L.) Avog.’); *Кали́на* 1. ‘к. корови’ Влс, Врч, Нрс, Прш; 2. ‘к. вівці’ Блк, Дв, КлІ; 3. ‘к. кози’ Мж, Пр; *Кали́нка* 1. ‘к. корови’ Влс; 2. ‘к. вівці’ Нв (червона чи червонувата масть тварин подібна до кольору плодів калини: *На Кали́ні сире́сть кавильова айбо є й челленос на ню* Мж); 2) масть (забарвлення – поєднання кольорів; колір фрагменту забарвлення), напр.: *Квіта* 1. ‘к. корови’ ВБ; 2. ‘к. кози’ Клн; *Квітка* ‘к. кози’ Лкц; *Квітка́ня* ‘к. вівці’ Чрг; *Квіто́ля* ВБч, Сн, *Квітол’у* Бг; *Квіту́ля*, *Квіту́лька* Лт ‘к. корів’ (похідні від *квіт*, *квітка* передають наявність фрагментів іншого кольору, що своєю формою нагадують квітку рослини: ‘коза чорної масті, яка має на голові плями, подібні до косиці’ Клн; ‘що має білі і чорні плями, квітканиста’ Чрг; ‘білої масті з червоними плямами’ Лт); *Кукуруза́ня* ‘к. вівці’ Лп (похідні від *кукуруза́* передають колір фрагменту забарвлення: ‘білої масті з жовтуватими плямами’ Лп); 3) форму, напр.: *Крупéша* СнП ‘к. вівці, у якої закручені роги’ (похідне від *круп* ‘зерно рослини’); 4) розмір і форму, напр.: *Кру́пка* ‘к. вівці малого зросту’ Кчр, Прх (зауважимо, що сему ‘малий’ у цьому імені передає суфікс -к-); 5) узагальнені зовнішні ознаки (позитивні), напр.: *Косі́ця* Бдв, БВ, БкМ, ВКр, Влт, ВВд, Вш, Вл, Дбв, Дбч, Жд, Кчр, Клч, КрМ, Лп, Лпх, Нн, Нгр, Нрс, ПГ, Пс, Рз, ШЛ; *Косі́ц’у* КсП; *Косі́ця* Блк, Бг, Дл, Лкц, Лп, Рх, Рз, Трч, ЧТ, ЧПт ‘к. овець’ (похідні від назви квітки *косі́ця* ‘півники, *Iris L.*’ узагальнено передають сукупність привабливих зовнішніх ознак тварини, зумовлених особливостями емоційного сприйняття: *Мыго́ва Косі́ця така́ фа́йна, гибы і намальова́в* ЧПт) 6) узагальнені зовнішні ознаки (позитивні) і форма, напр.: *Косі́ц’у*, *Косичі́ста* Кв; *Косі́ця* Прч; Сн ‘к. овець’ (похідні від назви квітки *косі́ця* ‘півники, *Iris L.*’ узагальнено передають сукупність привабливих зовнішніх ознак тварини і конкретно – форму частини тіла тварини, яка зіставляється з формою суцвіття квітки рослини: *Косичі́ста, мае фа́йний чубок* Кв; *Дуже́ фа́йна ву́ця, а у ній шче на хры́тті такбе́, ги косі́ця* Сн; ‘при стриженні залишають трохи вовни на кінчику хвоста’ Прч; ‘має вздовж хребта хвилясту вовну’ Сн). Слід зауважити, що похідні від назв рослин клички

тварин передають реально існуючу, а не бажану подібність, як це відбувається в утворених цим самим способом імен людей (пор.: Гортензія, Лілія, Роза і под.).

Похідні від назв предметів побуту передають особливості зовнішнього вигляду тварини, зокрема: 1) забарвлення, напр.: *Кре́столя* (*Хре́стоуля*) НТ; *Кресту́ша* Яс ‘к. овець, що мають білий хрест на носі; 2) форму, напр.: *Карі́чка*, *Карі́чка́ня*, *Карі́чка́нька* ‘к. вівці, у якої роги скручені у вигляді кружка’ НТ, Пк (*карі́чка* ‘кільце’); 3) розмір, напр.: *Кужлі́на* ‘к. кози малого зросту’ *За то называ́ют Кужлі́ноў, бо малá, як кужла*. Мж; 4) узагальнені зовнішні ознаки (позитивні), напр.: *Кужла* 1. ‘к. вівці, яка відрізняється гарними зовнішніми ознаками, добре вгодована’ *Ву́ця, що ду́же фа́йна йу по лицу́ сут пірці та ўха на кўнчиках чорні, клічесья Кужлоў* Сн – Грш, Кчр, КлІ, КсП, КрМ, Лкц, ПГ, Рс, Сн, СнП, Трч, ЧПт; 2. ‘к. корови’ Кчр, Прс, Прх; 5) розмір і форму, напр.: *Клубка́ня*, *Клубкова́та*, *Клубча́ста* ‘к. вівці малої зростом і кругленької, як клубочок’ НТ.

Похідні від назв знарядь праці, пристосовань передають особливості зовнішнього вигляду тварини, зокрема: 1) форму, напр.: *Косі́ця* ‘к. вівці, яка має роги, нахилені назад’ Лкц; 2) форму і розмір, напр.: *Коса́ня* ‘к. вівці, яка має роги, подібні до леза коси, які стоять косо’ БВ, ВВр, Вл, Вш, Гк, Дбр, Дбч, Звд, Кнр, Кчр, Колч, КрМ, НТ, Прх, Прс, Рз, СнП, Тр, ЧПт, ШЛ; *Коса́ря* ‘к. вівці, яка має роги, подібні до леза коси’ Бдв, Бшт, ВБ, ВВр, ВКр, ВВд, ВГ, ВлхВл, Глт, Грч, Грш, Дбр, Дбв, КлІ, Клч, КП, Лз, Лпх, ЛгР, Нрс, НсМ, НТ, Ок, Пр, Прс, Рх, РП, СнП, Тр, Трн, ЧТ, Чм, ШЛ; *Кросно́ша* ‘к. вівці з великими рогами’ *Ву́ця из великы́ми рогáми усяко пок-ручэ́німи, ги кросна, клічут Кросно́ша* Сн.

Похідні від назв одягу та його елементів передають особливості зовнішнього вигляду тварини, зокрема: 1) забарвлення, напр.: *Капчу́ряна* [‘к. вівці, що має інше забарвлення нижньої частини ніг’] *Котра́ вівця́ мае́ ма́ло білі́ ноги́ або́ чо́рні, та капчу́ряна* Кй; *Капчу́ряўнка* ‘Т.с.’ (*капчу́рі* ‘шкарпетки’); *Кестема́ня* ‘к. вівці, по шкірі якої є білі, чорні і жовті плями’ Бк (*кестема́н* ‘хустка з квітками’); 2) форму, напр.: *Криса́ня* Кчр, *Кришана́* Сн. ‘к. овець, що мають чуб на голові, який формою нагадує «крисаню»’ *У ній чу́лка на еде́н буж вісыт, так, ги у ли́гіна* Кчр (*креса́ня* ‘тип головного убору’).

Похідні від назв продуктів харчування (страв, напоїв) передають особливості зовнішнього вигляду тварини, зокрема: 1) масть (колір), напр.: *Ка́ва* Чрг; *Ко́фа* СнП, ЧПт.; *Кофо́ла*; *Каві́йова* Чрг [‘к. овець, що мають коричневу вовну’] (*ка́ва*, *ко́фа* ‘кава’).

Похідні від назв геометричних фігур передають особливості зовнішнього вигляду тварини, зокрема: 1) розмір і форму, напр.: *Ку́ля* ‘к. вівці’ *Шкодова́ Куля́ укотила́ такых гру́бых дво́е йагнят* ЧПт – Бдв, ВСт; *Ку́лька* ‘к. вівці’ КсП, ЧПт.

Похідні від назв рельєфу передають особливості внутрішніх ознак тварини, що виявляються зовні, зокрема: 1) розмір і форму, напр.: *Кути́на* Глт, Жд,

Кчр, НВр, Рз, См, Тн; *Купі́ня*, *Купéна* Кчр 'к. великої, округлої вівці'; *Купі́нка* 'к. невеличкої, округлої вівці' Глт, Кчр, НВр, Рз; *Купі́нка* ЧПт; *Купка* 'к. вівці, що має дуже густу вовну і круга' КсП.

Похідні від назв метонімічно мотивованих дій передають 1) особливості ходи, що нагадує рухи коси при косінні, напр.: *Косáня* 'к. вівці, яка косить ногами' *Куї́ іде, та силно косит ногами* Влх – Дб, НТ, НТ, Пк; *Косáря* 'к. корови, яка косить ногами; закидає ногою, як косою' *Мою Косáрю, коли жінку пáсти, та все лáбоу́ кóсит* Влх; *Косі́ця* 1. 'к. вівці, яка косить ногами' Бк, Дб, НТ.

Отже, основними ознаками, які послужили вихідною точкою при утворенні вторинних метафоричних імен, є масть (колір чи забарвлення (поєднання кольорів)), розмір, форма, якість, будова, узагальнені зовнішні ознаки (позитивні), місце; при передачі внутрішніх якостей – голос, хода, особливості поведінки (схильність до поведінки, властивості іншим тваринам, схильність до виконання певних дій). Перенесення назви відбувається як на основі подібності однієї ознаки порівнюваних реалій, так і кількох ознак одночасно. Аналіз зоонімів показав, що провідним принципом мотивації вторинних метафорично мотивованих імен є орієнтація на семи-характеристики, які базуються на зовнішніх ознаках тварин, рідше використовуються семи-

характеристики, які відбивають внутрішні властивості рослин.

Лексико-семантичною своєрідністю вторинних зоонімів спричинена своєрідність їх граматичних рис: ці слова, служачи виокремленню, індивідуалізації предмета серед йому подібних, не використовуються у формах множини, переважно мають форму жіночого роду (останнє зумовлено позалінгвальним фактором: переважанням у господарстві самиць). Переважна більшість словотворчих засобів, які творять зооніми, мають лише номенотворчу функцію, однак вони передають також значення пестливості, надзвичайно рідко – додаткові ознаки номінованої тварини, зокрема розмір. Імена, утворені за однаковою словотвірною і семантичною моделлю, при номінації самок, самців чи недорослих тварин, трансформуються у форми жіночого, чоловічого чи середнього роду за допомогою закінчень.

Аналіз вторинних метафорично мотивованих зоонімів, здійснений на матеріалі «Словника українських говірок Закарпаття» М.А. Грицака, допоможе простежити шляхи і способи формування зоонімів в українських говірках Закарпаття, дозволить з'ясувати спільні й диференційні їх ознаки щодо існуючих в українських говірках інших діалектів, збір лексичного матеріалу в яких залишається актуальним.

Список умовних скорочень назв населених пунктів

БВ – Буковець Волів.	Лзщ – Лазещина Рах.
Бг - Богдан Рах.	Лкц – Ликицари Переч.
Бдв - Бедевля Тяч.	Лп – Липовець Переч.
Бк – Букове Вн.	Лпх – Лопухово Тяч.
Блк – Білки Ірш.	Лпш – Лопушанка Св.
БкМ – Буковець Міжг.	Лт – Люта В.Березн.
Бшт – Буштино Тяч.	Мж – Міжгір'я
ВБ – Великий Березний	Нв – Новобарово Тяч.
ВБч – Великий Бичков Рах.	НВр – Нижні Ворота Волов.
ВВд – Верхнє Водяне Рах.	НБс – Нижній Бистрий Хс.
ВВр – Верхні Ворота Волів.	Нгр – Негровець Міжг.
ВГ – Верхня Грабівниця	Нн – Нанково Хс.
ВКр – Верхній Коропець Мук.	Нрс – Нересниця Тяч.
Вл – Воловець	НсМ – Новоселиця Міжг.
Влс – Волосянка В.Березн.	НТ - Новоселиця Тяч.
Влт – Велятин Хс.	Ок – Округла Тяч.
Влх – Вільхівці Тяч.	ПГ – Полянська Гута Переч.
Врч – Ворочово Переч.	Пк – Покуття Мук.
ВСт – Верхній Студений Міжг.	Пр – Приборжавське Ірш.
Вш – Вишково Хс.	Прс – Присліп Міжг.
Гк – Гукливій Волів.	Прх – Перехресний Волов.
Глт – Голятин Міжг.	Прч – Перечин
Грч – Горінчово Хс.	Прш – Порошково Переч.
Грш – Грушево Тяч.	Пс – Пастілки Переч.
Дв – Довге Ірш.	Рз – Розтоки Рах.
Дб – Дуби Ірш.	РП – Руське Поле Тяч.
Дбв – Дубове Тяч.	Рс – Росішка Рах.
Дбр – Добрянське	Рх – Рахів
Дбч – Дубринич Переч.	СД – Старе Давидково Мук.
Дл – Ділове Рах.	См – Сойми Міжг.

Жд – Жденево Волов.	Смл – Смологовиця Ірш.
Звд – Завадка Волов.	Сн – Синевир Міжг.
Кв – Квасово Берегов.	СнП – Синевирська Поляна Міжг.
Кй – Кайданово Мук.	Тн – Торунь Міжг.
Клп – Колодне Ірш.	Тр – Тербля Тяч.
Клч – Колочава Міжг.	Трн – Терново Тяч.
Кнр – Канбра Волов.	Трч – Турички Переч.
Колч – Колочино Мук.	Чрг – Черногорова В.Березн.
КП – Костева Пастіль В. Березн.	Чм – Чумалево
КрМ – Крайня Мартинка Ірш.	ЧПт – Чорний Потік Ірш.
КсП – Косівська Поляна Рах.	ЧТ – Чорна Тиса Рах.
Кчр – Кичерний Волов.	ШЛ – Широкий Луг Тяч.
ЛгР – Луг Рах.	Щрб – Щербовець Волов.
Лз – Лази Волов.	Яс – Ясіня Рах.

Література

1. Паламарчук Л.С. Українська радянська лексикографія: Питання історії, теорії та практики. – К.: Наук. думка, 1978.
2. Серебренников Б.А. К проблеме сущности знака // Общее языкознание. Формы существования, функции, истории языка. – М.: Наука, 1970.
3. Сюсько М.И. Способы и типы деривации в зоонимии. – К., 1989.
4. Сюсько М.И. Статус зоонима в оним. системе. Ономасиол. аспект. – К., 1988.
5. Чучка П.П. Взаємозв'язок антропонімів та зоонімів Закарпаття з гідронімією Карпат // Питання гідроніміки: Матер. III Респ. ономаст. (гідронімічної) наради. – К., 1971.
6. Чучка П.П. Слов'янське і неслов'янське в зоонімії Закарпаття // Тези доповідей VI Укр. славіст. конференції, 13 – 18 жовтня 1964 р. – Чернівці, 1964.